

"O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI"NI O'QITISHDA TURK-MONIY ADABIYOTINING O'RNI

Alimuxamedov Rixsitilla,
ToshDSHU dotsenti, filologiya fanlari doktori
rixsitilla@gmail.com

Annotatsiya. Qadimgi turk-moniy muhitida yaratilgan asarlar ham janr, ham badiiylik jihatidan O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida o'zining munosib o'rnini qoldirgan. Xususan, bir qator janrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishida ushbu asarlarning o'rne katta. Masalan, tavbanoma ("Xuastuanivt"), duo, gimnlarning go'zal namunalari aynan shu adabiy muhitda yaratilgan. Mazkur maqolada ushbu adabiy muhitda yaratilgan asarlarning O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida tutgan o'rne haqida to'xtalamiz.

Kalit so'zlar. Turk-moniy manbalari, o'zbek mumtoz adabiyoti, moniy alqovlari, duolari va tavbanomalari, sharq xalqlari adabiyoti tarixi, adabiy aloqalar.

"ÖZBEK KLASSİK EDEBIYATI"NING ÖĞRETİLMESİNDE TÜRK-MANI EDEBIYATI'NIN ROLÜ

Alimuhammedov Rixsitilla,
doçent, filoloji dokтору, Taşkent devlet bilim ve teknoloji universitesi

Annotatsiya. Qadimgi turk-moniy muhitida yaratilgan asarlar ham janr, ham badiiylik jihatidan O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida o'zining munosib o'rnini qoldirgan. Xususan, bir qator janrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishida ushbu asarlarning o'rne katta. Masalan, tavbanoma ("Xuastuanivt"), duo, gimnlarning go'zal namunalari aynan shu adabiy muhitda yaratilgan. Mazkur maqolada ushbu adabiy muhitda yaratilgan asarlarning O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida tutgan o'rne haqida to'xtalamiz.

Kalit so'zlar. Turk-moniy manbalari, o'zbek mumtoz adabiyoti, moniy alqovlari, duolari va tavbanomalari, sharq xalqlari adabiyoti tarixi, adabiy aloqalar.

РОЛЬ ТЮРКО-МАНИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПРЕПОДАВАНИИ «УЗБЕКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ»

Алимухамедов Рихситилла,
доцент, доктор филологических наук,
Ташкентский государственный университет науки и технологий

Аннотация. Древнетюркско-манихейские письменные памятники имеют свое место с точки зрения жанра и художественности в истории узбекской классической литературы. В частности, есть большое место этих произведений в появлении и развитии нескольких жанров. Например, самые красивые примеры произведения каятельных текстов («Хуастуанивт»), молитв, гимнов созданы именно в этом литературном среде. В данной статье будут рассматриваться место данных произведений в истории кзбекской классической литературы.

Ключевые слова. Тюркско-манихейские источники, узбекская классическая литература, манихейские гимны, молитвы и каятельные тексты, история литературы народов востока, литературные взаимосвязи.

IN TEACHING "UZBEK CLASSICAL LITERATURE" THE ROLE OF TURKIC MANIC LITERATURE

Alimukhamedov Rixsitilla,

associate professor of Tashkent State University of
languages and literature, doctor of philology

Abstract. Old Turkic literary sources have its certain place by genre and artistic in the history of Classic Uzbek literature. In particular, there are place of these works in the emerging and development of some literary genres. For example, the beautiful examples of prayer books, hymns and etc ("Xhuastuanit"). This article is devoted the place of these works in the history of Classic Uzbek literature.

Key words. Turkic-Manichaeen literary sources, Classic Uzbek literature, Manichaeen hymns, dua's and confession texts, the history of eastern people, literary interconnections.

Dunyo sharqshunosligida o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini bir necha davrlarga bo'lib o'rganiladi. Shulardan biri turk-moniy adabiyoti deb nomlanadi. Kunimizgacha saqlanib qolgan qadimgi turk-moniy yozma yodgorliklarini katta ikki guruhga ajratish mumkin: nasriy hamda she'riy asarlar. Quyida ularni ko'rib chiqamiz.

Moniylikda inson bilan yaratuvchi o'rtasidagi aloqalarni tartibga soluvchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi turkum asarlar yaratilgan bo'lib, ular orasida kishilarning bilib-bilmay qilgan ayb-gunohlaridan tavba qilish, ularning kechirilishi so'ralgan matnlar ham bor. Shu mazmundagi asarlarni "tavbanoma" deyish mumkin. Turk-moniy muhitida yaratilgan yirik hamda to'liq holda saqlangan tavbanomalardan biri adabiyotshunoslikda "Xuastuanivt" deb nomlanadi [10, 16-20 b.]. Turkshunoslar asarda berilgan ma'lumotga tayanib, uni turlicha nomlaganlar: asarning uyg'ur yozuvli Sankt-Peterburg nusxasi so'ngida: *tügädi n(i)ğošaklarniñ suyın yazuqın öküngü Xuastuan(i)vt*. Gapdagi *n(i)ğošak* so'zi [*<sug'dcha nywš'k*] moniy dini jamoa a'zosi – tinglovchisi~o'quvchisi deb yozilgan. Moniylikda ushbu so'z moniy diniga e'tiqod qiluvchilarning eng quyi tabaqa vakilini bildirgan [6, 358-359 b.]. *Suy* [*<xitoycha*] – gunoh ma'nosini anglatadi. Gapda *yazuq* so'zi bilan birga juft so'z ko'rinishida qo'llanib, *suy yazuq* – "gunoh va ayblar" [6, 513 b.] degan ma'noni anglatadi. So'zdagi *-in* qo'shimchasi qadimgi turkiy tilda qo'llangan vosita kelishigi *-n* (*-in*, *-in*; *-un*, *-ün*)dir [3, 156 b.]. *Ökün-* o'kin-, pushaymon bo'l- ma'nolarni anglatadi [6, 382 b.]. *-gü* sifat-dosh qo'shimchasidir [3, 177 b.]. *Xuastuan(i)vt* [*<sug'dcha xw'stw'nft*] – moniychilarning tavba duosi ma'nosini bildiradi [6, 638 b.]. Yuqoridagi ma'nolarni yig'ib, jumlani o'zbek tiliga: "**tugadi nig'o'shaklarning gunoh va ayblarini o'kinuvchi Xuastuanivt**" deb nomlash mumkin. Asarning til xususiyatlariga ko'ra taxminan VIII–IX asrlarda turkiy tilga o'girilgan, degan fikrni berish mumkin.

Asarning mavjud sug'dcha variantining ikki uzindisi V.Xenning tomonidan nashr etilgan bo'lib, olimning ta'kidlashicha, asarning sug'dcha varianti turkiysi bilan deyarli bir xil (mot á mot). Parchalarni asarning turkiy variantiga solishtirganda ular asarning yakunlovchi bo'limi, o'ninchi hamda o'n birinchi bo'limlarining bosh qismiga to'g'ri keladi [2, 63-67 b.].

Yuqorida keltirilgan barcha fikrlar asosida "Xuastuanivt" haqida quyidagi xulosalarni berish mumkin:

1) asarning qo'lyozma hamda uzindi ko'rinishidagi nusxalarining ko'pligi hamda moniy va uyg'ur xatida ko'chirilgani uning o'z davrida mashhur bo'lganini, topinuvchilar orasida keng yoyilganini tasdiqlaydi;

2) asarning nusxalari yozuvning klassik uslubida bitilgani uning muqaddas kitoblardan ekanini isbotlaydi;

3) asar jamoa bo'lib o'qish bilan bir qatorda yakka holdagi ibodat uchun ham ishlatilgan. Asar butun ko'rinishda ham, yakka bo'lim holida ham ko'chirilib, foydalanilgan;

4) asar nafaqat o'tinch-yolborish uchun, balki ommani moniylik bilan tanishtirish uchun ham xizmat qilgan. Chunki asar mazmunida turli gunoh va savob bo'lgan ishlar keltiriladi;

5) "Xuastuanivt" badiiy asar. Unda so'z qo'llash, badiiy tasvir vositalari, so'zlarning qo'shma va juft holda ishlatilishi, asarning bir tomondan, ta'sirli chiqishiga olib kelsa, ikkinchi tomondan, o'sha davr tarjimachiligining qay darajaga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Qadimgi turk-moniy muhitida yaratilgan bir guruh matnlar mazmuniga ko'ra o'zida tangri yoki boshqa ilohlardan yaxshi niyatlarning amalga oshishi uchun so'raladigan tilak va istaklarni qamraydi. Mazkur asarlar qo'lyozmalarida ularning nomi zikr etilmagan. Shunday esa-da, ular mazmunan o'zbek tilidagi "duo" so'zi anglatgan mazmunga to'g'ri keladi. "Duo barcha dinlarning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. U ibtidoiy davrda so'zning sehrli kuchiga ishonish, uning yordamida ilohiy kuchlardan foydalanish mumkin degan ishonch asosida shakllangan" [12, 383 b.]. Har bir diniy ta'limotda duolarning o'ziga xos ahamiyati mavjud. Ular ushbu ta'limotning ajralmas qismi hisoblanadi.

Turk-moniy adabiy manbalari ichida duolarning alohida o'rni bor. Ularda topinuvchining turli ayb-gunohdan saqlanishi, qilgan gunohlaridan o'tinch tilanadi. Bu yo'lda gunohlarini kechirilishi uchun turli tangrilardan panoh so'raladi. Ba'zi duolarda rohiblarning burchi, iltijoni amalga oshirishda qay holatda turish, ularning darajalari hamda ba'zan, mazkur dinning qaysi shaharlarga, o'lkalarga yoyilganligidan xabar beruvchi ma'lumotlar ham uchraydi. Bundan tashqari, ushbu duolar til tarixiga o'ta qimmatli ma'lumotni, jumladan, duo matnining tuzilishi, unda uslub, so'z qo'llanishi kabi ko'plab masalalarga oydinlik kiritadi. Yana bir alohida janrga ega asarlardan biri tush ta'biri bilan bog'liq fol kitoblari bo'lib, ular turkshunoslikda qadimdan mashhur bo'lgan [7, 298-301 b.]. Fol bilan bog'liq asarlar islom davrida ham mashhur bo'lgan. Ularning asosida Qur'oni karim oyatlari orqali tushni ta'bir qilish yotadi [11, 269-270 b.]. Hozirgi kunda dunyoning ba'zi mamlakatlarida she'riy asarlar, kitoblar orqali fol ochildi [9]. Qadimgi turkiy muhitda yaratilgan fol kitoblaridan biri fanda "Irq bitigi" nomi bilan mashhur. U ko'k turk yozuvidagi qog'ozga bitilgan kunimizgacha to'liq holda yetib kelgan yagona asar hisoblanadi [8, 80-92 b.].

Turk-moniy adabiyotida xudolar, payg'ambar sharafiga, turli diniy marosimlarga atab yaratilgan she'riy asarlar mavjud. Ular mazmuniga ko'ra g'arb adabiyotshunosligidagi gimnlarga o'xshaydi. ularni turkiy atalishi alqov deyiladi. Turk-moniy alqovlari Moniy shaxsi, Tong tangri, moniylikdagi tangrilar nomi, moniylikdagi ro'za tutish, ibodat qilishdan oldin aytiladigan alqov turlari shaklida yetib kelgan [1, 135-280 b.]. Ularning eng kattasi Moniyga atab yozilgan alqovdir (Great Hymn to Mani).

Turk-moniy muhitida yaratilgan asarlar orasida turli shakldagi diniy-falsafiy mazmunga ega bo'lgan yodgorliklar ham bor. ular kichik hajmli, turli voqealar negizida yaratilgan asarlardir. Ammo moniylik muhitida yaratilgan. ular quyidagilardir: do'zax tasvirlangan she'r, sana bilan bog'liq matn, o'qish kitobi, moniylik to'g'risida hikoya, moniy yozuvida bitilgan vasiqalar hamda turkiy adabiyotdagi ilk lirik she'r. Yuqorida sanab o'tilgan manbalar hozirda dunyoning turli qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda. Ko'pchiligi mutaxassis olimlar tomonidan u yoki bu jihatidan o'rganilgan. Yuqorida sanab o'tilgan manbalardan tashqari yana bir guruh manbalar o'zida moniylikning turkiy xalqlar orasiga yoyilishini o'zida saqlaydi. Masalan: bugungi kunda yaratilgan tarix kitoblarida moniylikning turkiy xalqlar orasiga yoyilishi, uning rivojlanishi hamda davlat dini darajasiga ko'tarilishi to'g'risidagi ma'lumotlar, asosan xitoy hamda arab manbalari [4, 241-243 b.; 5, 189 b.] orqali yoritilgan. Ushbu tarixiy jarayonni yorituvchi yana bir guruh manbalar turkiy xalqlarning qadimgi yozuvlarida bitilgan. Bular sirasiga turk-moniy muhitida yaratilgan va bugungi kungacha saqlanib qolgan tarixiy-badiiy asarlar kiradi. Ulardan biri uyg'ur xatida yetib kelgan.

Sharq adabiyoti, xususan musulmon mintaqada adabiyotidagi ko'plab janrdagi asarlarning paydo bo'lishi va shakllanishidagi, xususan, alqovlarning, duolarning, she'riy asarlarning

shakllanishi va rivojlanishida turk-moniy adabiy muhitida yaratilgan asarlar o'z ta'sirini ko'rsatgan. Xususan, tavbanomalar, duo matnlari negizida keyingi davr adabiyotida duo matnlarining qay ko'rinishda shakllanishi, ularda so'zlarning tanlanish prinsiplari, uslubi yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki bu turdagi asarlarda o'qilayotgan matn o'quvchining ongi, qalbiga yetib borishi kerak. Albatta bu o'rinda so'zning kuchini ko'rsatish kerak. Ayni hol turk-moniy tavbanoma va duo matnlarida o'z aksini topgan.

Fol kitoblari ham qadimdan mashhurligi, hattoki hozir ham ular ishlatilishining guvohi bo'lamiz. Fol kitoblarining matn tuzilishi ham o'z takomil bosqichini o'sha turk-moniy muhitidan olgan, deya aytishimiz mumkin. chunki fol kitoblari matnlari avvaldan qisqa va lo'nda, aniq va ixcham holda bo'lishi kerakligi "Irq bitigi"dan ma'lum.

Gimnlar antik davrdan ma'lum bo'lsa-da, uning keyingi davr adabiyotida taraqqiy etishi turk-moniy muhitidan yetib kelgan manbalardan ma'lum. Ular keyingi davr turkiy adabiyoti tarixida shu janrdagi asarlarning rivojlanishi va uslubiy xosligini belgilashda katta xizmat qildi. Shu bilan birga turk-moniy adabiy muhitida yaratilgan she'riy parchalar, ularda fikrning berilishi keyingi davr she'rshunosligi, xususan, turkiy she'riyatda barmoq vaznining qay darajada rivojlangani va bu muhitdagi she'rlar aruz tizimida yaratilgan parchalardan kam emasligini isbotlamoqda. Turkiy xalqlar orasiga aruzning kirib kelishidan avval barmoqning rivoji, unda she'r yozish, mavjud she'rlarning badiiy hamda uslubiy go'zalliklarini ayni muhitda yaratilgan parchalar isbotlab turibdi. Turk-moniy muhitida yaratilgan tarixiy asarlar ham o'zida faqatgina tarixiy haqiqatlarni yetkazish bilan emas, balki badiiy ifodani ham aks ettirishi, bu an'ananing keyingi davr tarix kitoblarida (Navoiy, Abulg'ozining tarixga atab bitilgan kitoblari) ko'rishimiz mumkin.

Demak, yuqorida sanab o'tilgan asarlar keyingi davr sharq xalqlari, xususan, turkiy adabiyotning keyingi davriga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Ta'sir ma'lum janrdagi asarlarning tuzilishi, so'z tanlanishi, badiiy mahorat kabi qatlamlarida namoyon bo'lgan. bir so'z bilan aytganda, turkiy, xususan, o'zbek mumtoz adabiyotidagi ba'zi janrdagi asarlarning shakllanishi va rivojlanishida turk-moniy adabiy muhitida yaratilgan yozma manbalarning o'rni katta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Clark L. Uyгур Manichæan Texts: Volume II. Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary. Corpus Fontium Manichæorum: Series Turcica II. – Turnhout: Brepols Publishers, 2013.
2. Ercilasun A.B. Türk dili tarihi. Başlangıçtan yirminci yüzyıla. – Ankara: Akçağ, 2008.
3. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. – Toshkent, 2009.
4. Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1968.
5. Виденгрэн Г. Мани и Манихейство. Пер. с нем. Иванова С.В. – Санкт-Петербург: Евразия, 2001.
6. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.
7. Зарубежная тюркология. Выпуск I. Древние тюркские языки и литературы. – Москва, 1986.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951.
9. Содиқов Қ.П. Монийчилар тавбаномаси // Филология масалалари. 2003/1. – Тошкент, 2003.
10. Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Часть I. Кораническая литература. Всеобщая литература. История пророков и ранний ислам / Перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. – Москва: Главная редакция Восточной литературы, 1972.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3 том. Гидрофилия – Зебра. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.